

ილია მინსურაძე

**მისსური ხალხური სიტყვიერება
თურქ-დამპყრობთა ბარბაროსობაზე
თბილისი, 1949**

თეზისები

„საქართველოს ბევრი დამპყრობი უნახავს. თურქებმა სამართლიანად დაიმსახურეს მათ შორის უარესთა სახელი“, — წერდნენ თავის ცნობილ წერილში „თურქეთისადმი ჩვენი კანონიერი პრეტენზიების შესახებ“ აკადემიკოსები სიმონ ჯანაშია და ნიკო ბერძენიშვილი.¹ ეს ისტორიული სიმართლეა თავხედ დამპყრობელზე, რომელიც საუკუნეთა განმავლობაში ონავარ მტაცებელივით თავს დასტრიალებდა ქართველ ხალხს. მას აოხრება-განადგურება, სიკვდილი და გადაგვარება მოჰქონდა ჩვენი წინაპრებისათვის. ამიტომაც იყო, რომ სიტყვები „თათარი“ და „თათრობა“ დაუნდობლობის, ყაჩაღობა-მტაცებლობის, სისხლისმსმელობისა და ყოველგვარი საშინელების სინონიმად იქცა ჩვენი ხალხის ცნობიერებაში.

როგორც ცნობილია, თურქ-სელჯუკ ბარბაროსთა უშუალო შთამომავალნი, ნახევრად ველურ მომთაბარე ტომებისაგან გაერთიანებული თურქ ოსმალთა აგრესორები XV ს-დან იწყებენ თავიანთ დაპყრობით ომებს. ისინი ცეცხლითა და მახვილით შეიჭრნენ წინა აზიასა და ევროპაში, ფეხით გადათელეს მთელი რიგი ქვეყნები, დაიპყრეს და „ოსმალობის“ მძიმე უღელი დაადგეს აღმოსავლეთისა თუ დასავლეთის მრავალ ხალხს. 1453 წელს კონსტანტინეპოლის ხელში ჩაგდების შემდეგ თურქმა მეჯოგეებმა ბოლო მოუღეს ბიზანტიას, უაღრესად კულტურულ სახელმწიფოს აღმოსავლეთში. ამიერიდან, თურქეთის სახით, საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთ საზღვარზე ზღაპრულ გველეშაპივით გაწვა ხალხთა მშვიდობის მტერი,

¹ ეს წერილი ჟურნალის წინამდებარე ნომერშიც არის დაბეჭდილი (რედ.).

რომელმაც საბოლოოდ გადაღობა ის დიდი სახმელეთო და საზღვაო გზა, რომელიც ცხოველი ეკონომიკური ძალებით აკავშირებდა ერთ-მანეთთან მსოფლიოს ორ დიდ მატერიკს — ევროპასა და აზიას.

სულხან-საბა ორბელიანი შესანიშნავად გამოხატავდა თურქის ამ „მსახვრალი“ ხელის ნიშან-კვალს, თავისივე თვალთ ნახულს ევროპაში: „სადაც თათარს მიუწევია, იქ ღვთის ნათელი აღარ დამდგარა, იმას გაუოხრებია. ნეტავი ნახოთ და, ვინც ნახავთ, ჩემს სიმართლეს მაშინ შეიტყობთ“.²

ბიზანტიისა და ტრაპიზონის იმპერიების დაცემის შემდეგ სტამბოლში ფეხმორთხმით მჯდომარე სულთანის წინაშე მალე ახალი დაპყრობითი გეგმა დაისახა: საქართველოს დამორჩილება და კავკასიონის მთაგრეხილის მაღალ ზღუდეზე ზურგის მიყრდნობა. დაიწყო თურქთა დაუცხრომელი შემოსევები საქართველოში. ქართველი ხალხი ჩვეული სიმტკიცით დახვდა ახალი ჯურის მომხდურს. იგი თითქმის 400 წლის განმავლობაში გასაოცარი ენერგიით იგერიებდა მტრის სასტიკ იერიშებს და მონობის უღელს კი არ იდგამდა. მამაცმა ქართველმა ხალხმა თავისი დამოუკიდებლობა სასახელოდ დაიცვა. მრავალი განსაცდელისა და „ჟამთა სიავის“ მიუხედავად, მან „შესძლო საუკუნეების მანძილზე გამოეტარებინა თავისი ენა, თავისი ძველი კულტურა, თავისი ნებისყოფა გამარჯვებისა და თავისუფლებისადმი“ (ლ. ბერია).

თურქთა მოძალების მთელი სიმწვავის გადატანა განსაკუთრებით საქართველოს იმ ნაწილს ხვდა წილად, რომელიც ამ აგრესიული სახელმწიფოს უშუალო მეზობლად მდებარეობდა. ეს იყო სამხრეთ საქართველოს დიდი სამთავრო, ე. წ. სამცხე-საათაბაგო, ანუ „ქვეყანა მესხეთისა“. ეს ისტორიული კუთხე თავისი სივრცითა და მოსახლეობით ძველი საქართველოს თითქმის ერთ მესამედს შეადგენდა და მის მნიშვნელოვან ნაწილად ითვლებოდა. საქართველოს ამ კუთხემ განსაკუთრებული როლი შეასრულა ჩვენი ქვეყნის პოლიტიკური და კულტურული განვითარების საქმეში.

ქართული კულტურის კლასიკურ ხანაში სამხრეთ საქართველოს საგანმანათლებლო ცენტრებმა ქვეყანას მისცეს გამოჩენილი მოაზროვნე-მოდვაწენი ფილოსოფიის, საეკლესიო მოძღვრების, ისტორიოგრაფიის, ხუროთმოძღვრების, მხატვრობის, ოქროჭედილობის, პოეზიისა და საერო მწერლობის დარგებში. „საკვირველს, მედიდურს სანახაობას წარმოადგენს იგი საქართველოს ისტორიაში, —

² ს. ს. ორბელიანი. მოგზაურობა ევროპაში. ს. იორდანიშვილის რედაქციით. თბ., 1940 წ., გვ. 144.

აღფრთოვანებით წერდა ი. ჭავჭავაძე მესხეთზე — ჩვენი ყოფილი ცხოვრება იქ აყვავებულა, ჩვენს სიცოცხლეს იქ უჩქეფნია, ჩვენი სულის ძლიერებას იქ აღუმართავს თავისი სახელგანთქმული დრომა“.

უკვე XVI ს-ში, როდესაც განსაკუთრებით გაძლიერდა თურქეთის ექსპანსიური იერიშები და სამხრეთ საქართველოს მიწა-წყალი გააფრთხილებული ბრძოლების ასპარეზად გადაიქცა, იწყება მესხეთში შექმნილი მაღალი კულტურის განადგურება და ნგრევა. მტერმა იმპლავრა და ამავე საუკუნის 80-იან წლებში, მძიმე მსხვერპლის ფასად, საქართველოს უსამართლოდ მოსტაცა ეს ღვიძლი კუთხე, რომელიც მალე ახალციხის საფაშოდ, ანუ გურჯისტანის დიდ ვილაიეთად, გამოაცხადა. დაპყრობილ მხარეში უმაღვე დაიწყო მოსახლეობის ძალდატანებით გათურქების პროცესი. სამცხე-საათაბაგოში დასახლებულ ძველ ქართველ ტომებს — მესხებს, ჯავახებს, აჭარლებს, ჭანებს, ტაო-კლარჯეთისა და შავშეთ-ერუშეთის მცხოვრებლებს, ტრადიციული რელიგიური რწმენის, მშობლიური ქართული ენისა და კულტურის უარყოფა და თურქული ენა-რჯულის აღიარება უბრძანეს. მაგრამ ქართველობა მედგრად და შეუპოვრად იცავდა თავის ათასწლოვან კულტურას, ენას, წეს-ჩვეულებებს, სარწმუნოებას. ქართველობის ერთი ნაწილი აიყარა და საქართველოს სხვა კუთხეებს, უმთავრესად ქართლ-კახეთსა და იმერეთ-გურიას, შეაფარა თავი. გურიაში ჩაწერილი ერთი ხალხური ლექსი პირდაპირ ცნობას გვაწვდის ზარზმდიან იძულებით აყრილი და ერკეთში გადასახლებული ძმების, ვინმე ბალაძეების, შესახებ:

სამა ძმამა ბალაძემა
ჩვენ დავაგდეთ ბალავერი,
თუ თორმეტი ჩამეიღებს,
ის იქნება ფალავანდი...
ძმები იქ ერთად ვიყავით:
მოსე, ენუქი, ელია,
ზარზმის სახტარი დავაგდეთ,
შევიქნეთ ერკეთელია.³

ცნობილია, ისიც, რომ „მას ჟამსა შინა, ოდეს პატიოსანი და დიდი საათაბაგო საქრისტიანო უსჯულოთაგან და უღმრთოთა აგარიანთა მიერ განირყუნა, იწყო მოკლებად ჰსჯულმან ჩვენმან და აღორძინებად ჰსჯულმან მაჰმედისამან, მაშინ ჟამსა საათაბაგოს ურწმუნოთა და ბილწთა თათართაგან განირყუნა ზარზმის საყდარი, მონასტერი მოიშალა და მოოხრდა და აიშალა ზარზმის ხატი შენი ძლიერი მთაბორსა განბრწყინვებული. აქ გურიას ჩამოასვენეს ვი-

³ ალ. ლლონტი, გურული ფოლკლორი, თბილისი, 1937 წ., გვ. 26.

თარცა ექსორია ქმნილი“.⁴

წარმოუდგენელ ტანჯვად, ნამდვილ ეროვნულ ტრაგედიად გადაიქცა იმ ქართველების ცხოვრება, რომელთაც ვერ მიატოვეს თავიანთი სახლ-კარი, ვერ აიყარნენ და თავისავე მიწა-წყალზე დარჩნენ. თურქი ხელისუფალნი მათ ოჯახებს იკლებდნენ, ასახლებდნენ, ტყვეთა ბაზარზე ჰყიდდნენ და ოფიციალური თუ არაოფიციალური გადასახადებით სულს უხუთავდნენ. „ოსმალობას“ შედეგად ოსმალური მიწისმფლობელობის შემოღება მოჰყვა, ოსმალური მიწისმფლობელობის მიხედვით, მიწის მფლობელად მხოლოდ მხედარი შეიძლებოდა ყოფილიყო, მხედარი კი — უეჭველად მამა-პაპურ სარწმუნოებას. საქართველოში „დამპყრობლებმა ისლამის გავრცელების საქმეში ფართოდ გამოიყენეს ცეცხლი და მახვილი. მთელი რიგი ქართული სოფლები გადაწვეს და ამობუგეს, მხოლოდ იმისათვის, რომ მათ არ სურდათ მამაპაპობის მიღება, გადაჰყავდათ თავისი დასახლებული ადგილებიდან ოსმალეთის შინაგან ვილაიეთებში და სანჯალებში, სამაგიეროდ საქართველოს დაპყრობილ ნაწილებს ასახლებდნენ ქურთებითა და „იურუკებით“, რომლებიც უნდა გადაქცეულიყვნენ დამპყრობთა პოლიტიკის გატარების მტკიცე ბაზად სამცხე-საათაბაგოში“.⁵ მიუხედავად ამგვარი ველური ძალადობისა, ქართველთა გამამაპაპიანების პროცესი XIX ს-შიც კი ჯერ კიდევ არ იყო საბოლოოდ დასრულებული.

ქართველთა გამამაპაპიანების ეს მწვავე პროცესი, ეს ნაციონალური ჩაგვრა-წამება მშვიდობიანი მოსახლეობისა მრავალი ისტორიული საბუთით არის დადასტურებული, მაგრამ ამ საკითხის ირგვლივ არსებული უხვი წერილობითი წყაროების გვერდით მეტად საგულისხმო ცნობებს გვაწვდის ხალხური ზეპირსიტყვიერებაც.

ისტორიული ხასიათის ქართულ ხალხურ ლექსებსა და სიმღერებში, თქმულება-გადმოცემებსა და იგავ-არაკებში, ანდაზებსა და ყოველდღიურ თქმებში სრული უბრალოებითა და უშუალოდით არის გადმოცემული „თათრობის“ საშინელებანი, ოსმალთა დამპყრობთა ბარბაროსობის ცოცხალი სურათები. ჩვენი ხალხის ხსოვნაში დღემდე წარუშლელია ისტორიული მოგონებანი დევნა-აოხრების, ადამიანთა „კვერებით ლეწვის“, მასობრივი ხოცვა-ჟლეტის შემზარავ ამბებზე. განსაკუთრებით საყურადღებოა ამ მხრივ გურია-აჭარის, სამეგრე-

⁴ Д. Бакрадзе, Археологическое путешествие по Грузии и Адчаре, стр. 130-131.

⁵ გ. ტივაძე, სამცხე-საათაბაგო ოსმალთა ბატონობის უკანასკნელ პერიოდში (წიგნში: „ოსმალეთის დერვიშობა და გლეხთა აჯანყებანი“, თბ., 1946, გვ. 157).

ლოს, აფხაზეთისა და მესხეთ-ჯავახეთის ხალხური სიტყვიერების მასალა, სახელდობრ, იმ კუთხეებისა, რომელთაც ყველაზე მეტად სწვდებოდა დაუნდობელი მტრის ავბედითი ხელი.

ჩვენ ამჯერად შევეხებით მხოლოდ მესხურ ფოლკლორს, რომელიც განსაკუთრებით მდიდარია ისტორიული მოტივებით. როგორც საქვეყნოდ ცნობილია, წარსულში უსამართლოდ მოტაცებული სამხრეთ საქართველოს დიდი ნაწილი დღესაც თურქეთს უპყრია, მხოლოდ პატარა აჭარა და მესხეთ-ჯავახეთის რაიონები მდებარეობს საქართველოს მიწაზე.

დღევანდელ მესხეთში, ახალციხის, ასპინძისა და ბორჯომ-ადიგენის რაიონებში, მტკვრისა და ფოცხოვ-ქობლანის ხეობებში განლაგებულია ძველი ქართული ისტორიული სოფლები: უდე, ვალე, არალი, ღრელი, მუსხი, ანდრიაწმინდა, ჭობარეთი, ზველი, ერკოტა, დადეში, ზედა თმოგვი, ზედა ვარძია, სარო, ხიზაბავრა და სხვანი; აქ სახლობენ ის მკვიდრი მესხნი, რომელთა წინაპრებმაც ვაჟკაცურად გაუძლეს თურქთა ეროვნულ და რელიგიურ ჩაგვრას, უდიდესი შეუპოვრობითა და გამძლეობით თავის ზურგზე გადაიტანეს თურქ დამპყრობთა მკაცრი რეჟიმი და პატრიოტული შემართებით დღემდე მოიტანეს თავიანთი ეროვნული შეგნება, მშობლიური ქართული ენა და ტრადიციები.

ამ სოფლებში ჩაწერილი ხალხური სიტყვიერების ნიმუშები მწვავე მოგონებაა წარსულისა, ცოცხალი, დაუწერელი ისტორიაა ერის სასიცოცხლო ინტერესების შელახვისა. ოსმალთა ბატონობა-ძალადობით გამოწვეულ სევდიან ჰანგებთან ერთად მტრის დაცინვასაც შეიცავს სოფელ მუსხში გავრცელებული ეს ისტორიული ლექსი:

დავიბადენით ცოდვილნი,
დამწვარნი, დადაგულები,
არ ამოვიდა მზე ჩვენთვის,
არ გაგვიმთელდა გულები...
ფაშა იმერეთ წავიდა,
თან დაიდევნა ყულები,⁶
საგძალი ბევრი წაიღო —
თეთრი კაკალი პურები,
საკლავი ბევრი წაასხა —
ზანგელ-ზანგელა ფურები,
ყაუხი⁷ გზაზე დაჰკარგა,
სიცივემ დასძრა ყურები.⁸

⁶ ყულები — ყულის ჯარი.

⁷ ყაუხი — თავსაბურავი, დოლბანდი.

⁸ ჩაწერილია სოფ. მუსხში 1938 წ. ისააკ მაისურაძის თქმით.

მწვავედ განიცდიდა ხალხი სამშობლოს გაჩანაგებას, სევდიანი ჰანგით გამოხატავდა ჯავახი გლეხი თავისი კუთხის შავბედითობას:

ჯავახეთი განსაცდელში ჩავარდა,
 მისი ტანჯვა კიდით-კიდეს გაეარდა,
 გაიტაცა მტერმა მისი ქონება,
 გაღარიბდა, ყველას ფეხქვეშ დავარდა.⁹

ვერაგმა დამპყრობელმა არ იკმარა საქართველოს მართო ამ ერთი დიდი კუთხის ხელში ჩაგდება, მან მახვილით მიტაცებული ეს კუთხე ჩვენი ქვეყნის შუაგულზე ახალი დარტყმების პლაცდარმად გადააქცია. ცნობილია, რომ ახალციხის საფაშოდან თურქი მტაცებლები დრო-დადრო ქართლ-კახეთსა და იმერეთშიც იჭრებოდნენ და ამ კუთხეების ან დროებით ოკუპაციას ახდენდნენ, ანდა რბევა-თარეშით აოხრებდნენ და ძარცვავდნენ სოფელ-ქალაქს. მტრის ასეთ თარეშზე მიგვითითებს არა ერთხელ გამოქვეყნებული ხალხური ლექსი:

ჯავახეთო და კახეთო,
 გავერნებული გნახეთო,
 შენი ცხვარი და ძროხანი
 გატეხილ ხიდზე ვნახეთო,
 შედგმული შეჭამადები
 მარილად ვეღარ ვნახეთო,
 ჭურში ჩასხმული ღვინები
 ჭაშნიკად ვეღარ ვნახეთო.

ოსმალო სულთნის მაჰმადიანი მოხელენი ქართულ სოფლებში მისვლისას ყოველგვარ ზომებს ხმარობდნენ, რათა ეკონომიკურად შეევიწროებინათ მშრომელი გლეხოზა, მორალურად დაეცათ და ამ გზით, ბოლოსა და ბოლოს, აეძულებინათ ისინი უარეყოთ ქართველობა, წელში გაეტეხათ მათი წინააღმდეგობა. ამ მიზნისთვის იყო მოწოდებული მრავალრიცხოვან გადასახადთა მთელი სისტემა, რომელშიც ქართველობისთვის დაწესებული ე. წ. „ისფენჯიც“ შედიოდა,¹⁰ მაგრამ ფაშები, ბეგები და ალაბეგები ამითაც არ კმაყოფილდებოდნენ და ხშირად თვითნებურად ახალ შეურაცხმყოფელ და დამამცირებელ ვალდებულებებსაც იგონებდნენ. ამის გამომხატველია გადასახადი „დიშ ქირა“, ანუ „კბილის ქირა“, რის შესახებაც ცნობა ხალხს შემოუნახავს. სოფელ ვალის მცხოვრებ გ. ნადირადის გადმოცემით, „თათრობის დროს ქართველი გლეხები სოფელში მო-

⁹ ჩაწერილია ჯავახეთში გ. გოგოლაძის თქმით (ახალციხის მხარეთმც. მუზეუმის მასალებიდან).

¹⁰ ამ ბეგარა-გადასახადების შესახებ დაწერილებით ცნობებს გვაწვდის თურქ მოხელეთა მიერ XVI საუკუნეში შედგენილი „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“, რომელიც 1940 წ. ქართულად გამოსცა საქ. მეცნიერებათა აკადემიამ.

სულ თათრის ცხენს ქერს რომ აჭმევდნენ, ცხენის პატრონი გადასახადს ახდევინებდა: ჩემი ცხენის კბილის ქირა მომეცით, რო თქვენი ქერი დაფქვაო“.

ხალხისადმი ამგვარი ცინიკური მოპყრობის ერთ სხვა მაგალითს წარმოადგენს სოფელ ზველში ღრმად მოხუცი კოლმეურნის პ. ზედგინიძის თქმით ჩაწერილი შემდეგი ისტორიული გადმოცემა: თათრები განსაკუთრებით ავიწროებდნენ თურმე ზედგინიძეების გვარს, რომელიც მტკიცედ იდგა ქართველობაზე. რაკი მათი სიმტკიცე ვერ გატეხა, გაგულისებულმა თურქმა მოხელემ ამ გვარეულობის ყველა მამაკაცს ქართველად ყოფნისათვის ბეგარად დაუდო ზურგით კირის ზიდვა. „ჩემი მამა-პაპანი გოდრით მოიკიდემდნენ ხოლმე კირს და ტოლოშიდან ახალციხეში ეზიდებოდნენ.“¹¹ ვინც გათათრდებოდა, ამ ბეგარიდანაც გადარჩებოდა, მაგრამ ჩვენ ძველებს ეს გაჭირვება აუტანიათ და ქართველობა მაგრად შეუნახიათ, თუმცა ზურგზე ტყავი ჰქონიათ გადამძვრალი“, — ამაყად დასძენს მთქმელი.

მისივე გადმოცემით, „როცა ათათრამდნენ“ ქართველებს, გახურებულ თასს ადებდნენ თავზე; თუკი ქართველობას უარყოფდა, მაშინ მოაცილებდნენ, თუ არა უნდა გაემლო, ან მომკვდარიყო“.¹²

მაგრამ, როგორც ჩანს, ამგვარი წამებით რჯულგამოცველილი ქართველიც ვერ თავისუფლდებოდა მოძალადეთა დამცირება-აბუჩად აგდებისაგან. ამის საუცხოო მაჩვენებელია მესხეთში დღესაც გაგრძელებული ანდაზა: „ჯერ გაათათრამენ და მერე ჩინჩავატს დაუძახამენ“.¹³

მაჰმადიანური ფანატიზმის მესვეურები უხეში ადმინისტრაციული და სამხედრო ძალის დახმარებით ცდილობდნენ გზა გაეხსნათ და ფეხი მკვიდრად მოედგათ დაპყრობილ მხარეში. თურქ-ოსმალთა მიერ მიტაცებულ საქართველოს მიწა-წყალზე ქრისტიანული მართლმადიდებლობა ოფიციალურად გაუქმებული იყო და სასტიკად იდევნებოდა, ამიტომ თავისი ენა-რჯულის ერთგულ ქართველებს ისლამს დარჩენოდათ, რომ გარეგნულად მაჰმადი ელიარებინათ, ხოლო ქართული ენა და ნაციონალური სარწმუნოება ფარულად დაეცვათ. „მოსე ბერიძის ბიძას ორი სახელი ჰქონდაო, — გადმოგვცემს მთქმელი, — ერთი ქართული — ივანე და მეორე კი თათრული — ხურშუტაჲ; ქართულ სახელს შინაურობაში ეძახდნენ, თათრული კი საგარეო იყო“.¹⁴

¹¹ სოფ. ტოლოშიდან ქალაქ ახალციხემდე 45 კილომეტრია.

¹² გ. ნადირაძისა და პ. ზედგინიძის გადმოცემები ჩაწერილია 1945 წელს ახალციხის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის მიერ მოწვობილი ექსპედიციის მიერ. მასალები ამავე მუზეუმში ინახება.

¹³ ჩინჩავატი — უხეირო, ბეჩავი ადამიანი.

¹⁴ სოფ. მუსხში 1938 წელს გ. ოქრომელიძის თქმით ჩაწერილი თქმულებიდან.

„გაგვიგონია, რო წყლიპირზე რო მაღარიებია,¹⁵ იმ ერთ მაღარაში ყოფილა თომა ბიძიაჲ მონათლული ჩუმათ, ღვდელს ერისკაცით ეცვა და ისე დადიოდა მრევლში, ნათლობასაც ტყეში ან კლდეში მართამდნენ“, — ასე გადმოგვცემენ მამა-პაპათაგან უშუალოდ მოღწეულ მართალ ამბებს შავბნელი წარსულის შესახებ დღევანდელი მესხი მთხრობელები.

როგორც ირკვევა, დამჰყრობელთა თვალის ასახვევად, ქრისტიანობის ფარულად აღმსარებელ ქართველებს ზოგჯერ მაჰმადის რჯულის წესებიც უსრულებიათ. ისლამის სამსახური ტრადიციული საქრისტიანო წესების აღსრულებასთან ერთად მეტად მძიმე და არასასიამოვნო მოვალეობა უნდა ყოფილიყო მათთვის. ამიტომაცაა, რომ ერთ ხალხურ ლექსში იუმორისტული სტილით გაკიცხულია რამაზანის (მაჰმადიანური მარხვის დღეების) ადრე მოსვლა:

რა უდროოდ მოგვივიდა
დალოცვილი რამაზანი,
შიმშილმა წელი მამწყვიტა,
გვერძე მიმთრამს ქალამანი.¹⁶

მზაგვრელის ხელი ტრადიციულ ქართულ ოჯახს, მის ოდინდელ სიწმინეს, მის მორალსაც სწვდა. მან შებღალა წმიდათა წმიდად მიჩნეული ქართველი ქალის მანდილი, მან ფეხქვეშ გათელა ქმრისა და შვილის, ცოლისა და დედის ბუნებრივი და საზოგადოებრივი უფლებები. მოთარეშენი შეურაცხყოფდნენ ქალსა და რძალს, მასობრივად იტაცებდნენ მათ და ტყვეთა ბაზარზე უსულგულოდ ჰყიდდნენ.

სოფელ უდემი ჩაწერილი გადმოცემის თანახმად, „აქ ვინცხა მეიდან-ბეგი ყოფილა, მუდამ ლამაზ ქალებს თხოულობდაო. ლამაზ ქალს მშობლები მურს წაუსვემდნენო, ძველ ტანისამოსს ჩააცმევდნენ, რო ბეგს არ მოეწონოსო“.¹⁷ მესხურ სიტყვიერებაში შეიძლება გამოვყოთ თქმულება-გადმოცემებისა და ლექსების მთელი ციკლი, რომელიც ნათლად ასახავს ქართველი ახალგაზრდების, სილამაზით განთქმული ქალებისა და ვაჟების ყაჩაღურად გატაცებას და მათ გაყიდვას ტყვეთა ბაზარზე:

მანდ რო ქალი დავიკარგე,
განჯელ თათარსო ვყავარო,
დღისით მიყრია ბორკილი,
ღამე ოთახში ვყავარო, —

გულსაკლავად ჩივის მშობლების კალთას ვერაგულად მოწყვეტი-

¹⁵ მაღარიები — მაღაროები, გამოქვაბულები.

¹⁶ ჩაწერილია კ. სამსონიძის მიერ სოფ. ტატანისში (ახალც. მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის მასალებიდან).

¹⁷ სოფ. უდემი 1938 წ. ჩაწერილი ს. ბალახაშვილის თქმით.

ლი ტყვე გოგონა, რომელიც სასოებით იხვეწება შინაურებისა და მეზობლების მიმართ: თითო შაური მომიგროვეთ, გამომიხსენით, „უცხო ქვეყნისა ტყვე ვარო“...

მტრისაგან შუადამისას მოტაცებული მანდილოსნის ტრაგიკულ ხვედრს გადმოგვცემს ერთი მხატვრულსახოვანი ლექსი. სახლში მარტოდ დარჩენილი ქალი, რომელმაც ვერ იცნო კარზე მომდგარი მტრები და ქართული სტუმართმოყვარეობის წესით მოეპყრო, მოსთქვამს თავის მწარე ამბავს:

წუხელი ლაშქრად მოვიდნენ
 შუადამისა ხანსაო,
 ავდექ, ავანთე სანთელი,
 ფიცხლა მივარდი კარსაო:
 ოქროსა სკამი უბოძე,
 — დაბრძანდი შენსა, მზესაო!
 ჩექმის სახდელად უჩოქე,
 ჯიღვი მიღერა ყბასაო...

ქალი გაიტაცეს. იგი დასტირის თავის შავ ბედს და განაგრძობს თხრობას:

ავდექ, გაველ, გავიარე,
 გაუდექ შავსა გზასაო,
 გადაველ, გადავემძრახე
 ივანეს, ჩემსა ძმასაო:
 — აგერ, მივდივარ, მივჰყავარ
 შვიდი დღის სავალ გზასაო,
 შემიკვრენ შვიდსა ფიცარსა,
 შემაცურებენ ზღვასაო,
 ზღვა დამკრამს, მიწა დამლეკამს
 მე, ძუძუკოკობ ქალსაო“

გზად იგი თურქ-ოსმალთა მხეცებს არ ნებდება და წყალში იხრჩობს თავს. ლექსი ბრწყინვალე პოეტური ფერებით ასახავს გმირულად დაღუპული ქალის სიკვდილს:

მორევივითა თვალები
 ამოუვსია ლამსაო,
 იმისი ბროლის თითები
 დაუწეწკია ქვასაო;
 შვიდნაწნავ გიშრის თმაშია
 დაუბუდნია თევზსაო...
 იმისი მოვის პერანგი
 მობიბინებდა წყალსაო,

იმისი მოვის სარტყელი
გარს შემორტყმოდა ზღვასაო.¹⁸

მტრის ავმა ხელმა სამი საუკუნის მანძილზე სრულიად გააპარტახა მესხეთის ზვიად ათაბაგთა ყოფილი სამფლობელო. სიცარიელემ და უდაბურებამ დაისადგურა მონასტერთა სავანეებში, კულტურის ამ განთქმულ კერებში, ქალაქებში სიცოცხლე ჩაკვდა. მჭიდროდ დასახლებული ხეობები მოსახლეობისგან დაიცალა, ნასახლარ-ნასოფლარებმა, ნაოხარმა და „ვერანა“ ადგილებმა აავსო ერთ დროს ცხოველმყოფელი „ქვეყანა სამცხისა“. „დღეს მესხეთს ვეღარ იცნობთ, — მწუხარებით წერდა ნანგრევად ქცეული მხარის მზილველი, ქართველი პუბლიცისტი ალ. ფრონელი, — აჩრდილი და ნატამალია წარსულისა, ჩონჩხი რა არის, ჩონჩხისთვისაც ვერ შეგვიდარებია რ უ ს თ ვ ე ლ ი ს, ბ ე ქ ა ს ა და ა ღ ბ უ ლ ა ს სამშობლო, ისე დაკნინდა ეს მშვენიერი და სიცოცხლით სავსე მხარე ძველის ერთიანის საქართველოსი. დღევანდელი მესხეთი ერთი შემზარავი, თვალგადუწვდენელი და უსამზღვრო სასაფლაოა. ქართველი მოგზაური, ქართული ისტორიის ცოდნით შეიარაღებული, სწორედ დასწულდება აუარებელი ნანგრევების ხილვით. დღევანდელ თითოეულ სოფელს 3-4 ნასოფლარის ადგილ-მამული უჭირავს. ნასოფლარს რუსები ПУСТОШЬ-ს ეძახიან. ყურთა სმენა წაიღო სწორედ ამ „პუსტოშმა“, რომელიც ძალაუნებურად მხოლოდ სიკვდილსა და უბედურებას მოგვაგონებს. მერე ნეტა თითო-ოროლას ლამაზი სახელი მაინც არ ერქვას, მაგალითად, ვარდისუბანი, თივთიკა, მეშურნეთი, ტბასაწოლი და სხვა“.¹⁹

არასდროს არ შეუწყვეტია ქართველ ხალხს შეუპოვარი ბრძოლა მომხდურ-დამპყრობთა წინააღმდეგ, საბოლოოდ არასდროს არ მოუდრეკია ქედი მის სამშობლოზე მოზღვავებული მტრების წინაშე. გაჩანაგებული და აოხრებული ქვეყანა ისევ იბრუნებდა სასიცოცხლო ძალებს, ისევ იშუშებდა მათხრებელთა მიერ მიყენებულ ჭრილობებს, დროებით დაცემული კვლავ ფეხზე დგებოდა და პატრიოტიზმის მაღალი გრძნობით ისევ განაგრძობდა თავდაცვითს ბრძოლებს. მესხი, ჯავახი, აჭარელი და ჭანი მოსახლეც არასოდეს არ შერიგებია თურქ აგრესორს და უაღრესად ძნელ პირობებში უწევდა წინააღ-

¹⁸ ჩაწერილია სოფელ ვალეში გ. ნადირაძის თქმით 1945 წ.

¹⁹ ალ. ფრონელი. დიდებული მესხეთი. გორი, 1916 წ., გვ. 7.

მდეგობას, ამიტომ უძლეველობისა და სიმტკიცის მძლე ჰანგებიც მოისმის მესხური ხალხური სიმღერებიდან.

რბევა-აწიოკებისა და ხოცვა-ჟლეტის შემზარავი ეპიზოდების გვერდით ხალხის მესხიერებაში მტკიცედ არის ჩამჯდარი ძალადობისა და უსამართლობის წინააღმდეგ მებრძოლთა უკვდავი სახელები. ხალხი უძღერის და დიდების შარავანდედით მოსავს თავისუფლებისათვის თავდადებულ გმირ ვაჟკაცებს:

ბიჭი ვარ გოგიტაული,
თოფი მაგდია მხრიანი,
აწყვერში დავიარები
როგორც ირემი რქიანი.

მეორე ლექსში:

შავი ხარ, შავსა ცხენს ზიხარ,
შავი თაქალთო გიგია,
კუპრის პერანგი გაცვია,
ზედ ნავთის ღილი გიგია,
გამოხვეულხარ აბჯარში,
შუბლზე აღმასი გიგია!

სხვაგან შექმბულია დუშმანის მმუსერელი ახალციხელი ბიჭი, რომელსაც მტრის სისხლის ღვრა სიკეთედ ეთვლება:

შენ, ბიჭო ახალციხელო,
ხმა შენი ჩამოდიოდა,
შენი ნახოცი ლეკ-თურქი
არაგვში ჩამოდიოდა,
დიდი-პატარა გლოცემდენ,
სიკეთე გამოდიოდა...

სხვა ლექსებში გადმოცემულია მესხი სახალხო გმირების — ყაფლანის, ანდურყაფარის, კოპაძის (იგივე სოლაღა), ბუტულაშვილის და სხვათა — სასახელო საქმეები. ხალხურ ნაწარმოებთა მთელი წყებაა შექმნილი საქართველოს განთქმულ სარდალთა, მეფეთა და იმ სახელოვან მოღვაწეთა ირგვლივ, რომელთაც ღვაწლი მიუძღვით მესხეთის ისტორიულ ცხოვრებაში. დავით აღმაშენებლის, თამარ მეფის და გიორგი სააკაძის სახელები სასიყვარულოდ ჟღერენ ხალხის შემოქმედებაში, მაგრამ მათ შორის ასპინძის ლეგენდარული გმირის ერეკლე მეორის სახე განსაკუთრებით ცოცხლად არის გადმოცემული.

ერეკლეს მებრძოლი ფიგურა ერთ ლექსში ასპინძის ფონზე დინამიკურად არის წარმოსახული:

ასპინძას ერეკლე ვნახე,
ხელში ეჭირა ხმალიო,

ჩენა დაუწყო ლეკ-ოსმალთ,
 ადინა სისხლის ღვარიო,
 კონტა ბელადიც იქ მოკლა,
 მასაც გაუპო თავიო.
 რისთვის ეომე ერეკლეს,
 ხომ არ გეგონა ქალიო?!

ისტორიულ ამბავთა შორის მოხუცი მთქმელები ხალისით მოგვითხრობენ წინაპართა გადმოცემებს, ისინი მიგვითითებენ იმ ადგილებზე, სადაც სამხრეთ საქართველოს გასათავისუფლებლად 1770 წელს ცნობილი ასპინძის ომი გადახდილა. მიგვითითებენ იმ ხიდის ბურჯებზე, რომლის ისრებიც ერეკლემ მოხერხებულად გადაახერხინა და რომელიც მეორე დღეს უკანდახეული შეძრწუნებული მტრის შედგომისთანავე ჩატყდა. „რამდენჯერაც ამივლია და ჩამივლია ამ ბურჯებთან, — ამაყად დასძინა ძველი ამბების მთხრობელმა პ. სუდაძემ, — ყოველთვის მომგონებია ერეკლეს ომი და თითქო იმისი ძახილი ყურთა მსმენია“.

მაგალითები საკმაოა... წარმოდგენილი მასალიდანაც ნათლად ირკვევა, თუ რა მკვეთრად გამოუხატავს ხალხს თავის სამშობლოში შემოჭრილი მტრის სისხლიანი თარეში, თუ როგორ ღრმად აღბეჭდილა მის ცხოველ მენსიერებაში მოთარეშეთა ბოროტმოქმედებანი და წინაპართა გმირული ბრძოლა თავისუფლებისათვის. მესხური ხალხური შემოქმედება თურქ-ოსმალთა მტაცებელთა ბარბაროსობის კიდევ ერთი მჭევრმეტყველური საბუთია, იგი ისტორიის სამარცხვინო ბოძზე აკრავს მას, ვინც ჩვენი ერის სასიცოცხლო ინტერესებს ლახავდა, ვინც მის გულზე ფეხს აბიჯებდა და მშობლიურ ენას პირიდან ჰგლეჯდა. ხალხური შემოქმედების წიაღიდან ნათლად ჩანს, რომ უკვალოდ არ გამქრალა თურქი ბარბაროსის მიერ ჩადენილი მძიმე ისტორიული დანაშაული ქართველი ხალხის წინაშე.

დამპყრობთაგან წარსულში ეგზომ გატანჯული აჭარელი, მესხი და ჯავახი მოსახლეობა დღესაც ოცნებობს, რომ სამხრეთ საქართველოს ორად განკვეთილი სხეული გამრთელდება და ტაო-კლარჯელი გურჯების შემოერთების შემდეგ აღარ მოუხდებათ საკუთარი სამშობლოდან ლტოლვა, ბნელ დარნებსა და გამოქვაბულებში თავის შეფარება...